

महाराष्ट्राला आज यशवंतराव चव्हाण यांच्या विचारांची खरी गरज !

डॉ. सौ. उर्मिला महेश चव्हाण

राज्यशास्त्र विभाग

मिरज महाविद्यालय, मिरज

प्रस्तावना –

यशवंतराव चव्हाण हे १९६० ते १९६२ या काळात महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री होते. त्यानंतरच्या काळात भारताचे संरक्षणमंत्री, गृहमंत्री, अर्थमंत्री, परराष्ट्रमंत्री आणि विरोधी पक्षाचे नेते अशी अनेक पदे त्यांनी भूषविली होती. राजकारणाचा प्रदिर्घ अनुभव त्यांच्याकडे होता. यशवंतराव चव्हाण यांच्याविषयी प्रस्तुत शोधनिबंध लिहण्याचा उद्देश असा आहे की, आज महाराष्ट्रातील सर्वच राजकीय पक्षातील नेत्यांना व कार्यकर्त्यांना यशवंतराव चव्हाण यांच्या कार्याची विचारांची जाणीव होणे गरजेचे आहे. कारण अलिकडे राज्यकर्ते स्वहितासाठी राजकारण करीत असताना दिसतात. वास्तवतः भारतीय राजकारणाच्या इतिहासाची पाने उलटली तर नामदार गोखले, महात्मा गांधीजी, पंडित जवाहरलाल नेहरू, लालबहादूर शास्त्री, सरदार वल्लभभाई पटेल, यशवंतराव चव्हाण या राजकीय नेत्यांनी समाजाच्या हितासाठी राजकारण केले. 'सत्ता' संपादन ही प्रक्रिया राज्याच्या आणि समाजाच्या कल्याणासाठी आणि उध्दारासाठी असते. अलिकडे सत्ताप्राप्तीसाठी राजकारण सुरु झालेले दिसते. त्यामुळे समाजाचे अनेक प्रश्न आणि अडचणी बाजूला राहिलेल्या दिसतात. राजकीय नेते स्वहितासाठी, सत्ताप्राप्तीसाठी पक्षांतर करताना दिसतात. पक्षांतरामुळे भारतीय लोकशाहीतील बऱ्याच राजकीय नेत्यांना आणि कार्यकर्त्यांना राष्ट्रनिष्ठा, राष्ट्रप्रेम, पक्षनिष्ठा यांचा विसर पडलेला आहे. १९९० पासून देशात आघाडी सरकारे अस्तित्वात आली. राष्ट्रीय पक्ष व प्रादेशिक पक्ष यांची संख्या वाढली. त्यामुळे कोणत्याही एका पक्षाला बहुमत मिळणे कठीण झाले. त्याचा परिणाम आघाडी सरकारच्या निर्मितीत झाला आहे. महाराष्ट्राच्या विधानसभेच्या २०१९ च्या निवडणुकीत कोणत्याच राजकीय पक्षाला बहुमत मिळाले नसल्यामुळे एक महिन्याहून अधिक काळ सत्तेचे राजकारण चालू होते. शेवटी शिवसेना, राष्ट्रवादी काँग्रेस, राष्ट्रीय काँग्रेस या तीन पक्षांचे आघाडी सरकार अस्तित्वात आले. तेव्हा निवडून आलेले प्रतिनिधी सत्ताप्राप्तीच्या राजकारणाकडे खेचले गेले. प्रत्येक प्रतिनिधी आणि पक्ष सत्ताप्राप्तीच्या प्रयत्नात होता. शेवटी तीन

राजकीय पक्षांनी एकत्र येऊन सरकार स्थापन केले. या संपूर्ण प्रक्रियेमध्ये महाराष्ट्रात निवडणुकांनंतर जवळ जवळ दिड महिना सरकार स्थापन झालेले नव्हते. डिसेंबर २०१९ मध्ये झालेल्या देशाच्या लोकसभेच्या व नंतर झालेल्या महाराष्ट्राच्या निवडणुकीत काही राजकीय नेत्यांना पक्षनिष्ठेचा, राष्ट्रनिष्ठेचा विसर पडलेला जनतेने पाहिला. अनेक राजकीय नेत्यांनी पक्षांतर केले. पक्षनिष्ठा लयास गेलेली दिसली. एकूणच अलिकडे बदललेले राजकारण, समाजकारण पाहून असे वाटते की महाराष्ट्राने यशवंतराव चव्हाण यांच्या मौलिक विचारांचा वारसा जतन करणे ही काळाची गरज आहे.

यशवंतराव चव्हाण यांचे कार्य कर्तृत्व –

यशवंतराव चव्हाण यांच्या विषयी अभ्यास करताना त्यांचे विविधांगी व्यक्तीमत्व जाणून घ्यावे लागेल. राजकारण, शेती, शिक्षण, साहित्य याविषयीचे त्यांचे कार्य व विचार जाणून घेणे महत्वाचे आहे. यशवंतराव चव्हाण १९४० पासून राजकारणात सक्रिय होते. १९४० साली पहिल्यांदा ते सातारा जिल्हा काँग्रेसचे अध्यक्ष झाले. त्यानंतर १९४२ च्या चलेजाव चळवळीत सक्रिय होते. त्याचवेळी त्यांना भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील सहभागामुळे अटक झाली.

१९४८ साली महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेसचे ते चिटणीस झाले. १ नोव्हेंबर १९५६ रोजी विशाल द्विभाषिक मुंबई राज्याची स्थापना झाली.^१ १९५६ नंतर महाराष्ट्राच्या राजकारणाचे चित्र बदलले. मोरारजी देसाई मुख्यमंत्रीपदावरून बाजूला झाले. द्विभाषिक महाराष्ट्राचे मुंबई राज्य सांभाळण्याची जबाबदारी यशवंतराव चव्हाण यांच्यावर आली. चार वर्षे द्विभाषिक राज्याचे मुख्यमंत्री आणि सव्वादोन वर्षे महाराष्ट्र राज्याचे मुख्यमंत्री अशी सलग सव्वा सहा वर्षे मुंबई महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री पद यशवंतराव चव्हाण यांच्याकडे होते.^२ या काळात यशवंतराव चव्हाण यांनी राजकीय मतभेद बाजूला ठेवून महाराष्ट्राची एक राजकीय आणि सामाजिक बांधणी करण्याचे काम केले.

१९६० साली महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली. महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण झाले. १९६२ साली काँग्रेसने राज्यभर आपला प्रभाव प्रस्थापित केला. साथी एस. एम. जोशी, कॉम्रेड डांगे, आचार्य अत्रे समितीचे नेतृत्व

करीत होते. त्यांचे नेमके आदर्श यशवंतराव चव्हाण यांनी काँग्रेसमध्ये आणले. लवकरच शेतकरी-कामगार पक्षही काँग्रेसमध्ये आला. काँग्रेस पक्ष आणि यशवंतरावांचे प्रशासन सर्वसमावेशक झाले.^३

द्विभाषिक राज्यातच कोयनेच्या धरणाची सुरुवात झाली होती. १ मार्च १९५८ रोजी यशवंतराव चव्हाण यांच्या हस्ते धरणाच्या कामास सुरुवात झाली आणि सात वर्षांत महाराष्ट्र आणि कोकणात वीज खेळू लागली. कोयना जलविद्युत प्रकल्पातून कोकणातील सारी खेडी विजेच्या लखलखाटाने प्रकाशमान झाली. कोयनेचा वीज प्रकल्प महाराष्ट्रातील दारिद्र्य आणि अज्ञान, अंधःकार दूर करेल असे उद्गार पहिल्या विद्युत यंत्राचे उद्घाटन करताना यशवंतराव चव्हाण यांनी काढले.^४

भावी महाराष्ट्र कसा असावा याबाबत ते सतत चिंतन करीत असत. कोयना प्रकल्पामुळे त्यांना हे समजले की खेड्यात वीज पोहचविल्याशिवाय शेतीचा विकास होणार नाही. त्याचबरोबर लोकांच्या विकासासाठी शिक्षण ही बाब अत्यंत महत्वाची असून शिक्षणाची संधी खालच्या थरातील सर्वांना मिळाली पाहिजे. समाजाच्या आर्थिक विकासासाठी तांत्रिक शिक्षण आवश्यक आहे. कारण तांत्रिक शिक्षणाशिवाय आर्थिक विकास करणे शक्य नाही. समाजाला पर्यायाने राष्ट्राला स्वावलंबी बनविण्याचे एक प्रभावी माध्यम म्हणून शिक्षण प्रमुख उद्दिष्ट असू शकते. हाच विचार यशवंतराव चव्हाण यांनी महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतरच्या आपल्या मंत्रिमंडळाच्या शपथविधी प्रसंगीही व्यक्त केला होता.^५

उद्योग, शेती व शिक्षण ही यशवंतरावांच्या शासकीय धोरणाची त्रिसुत्री होती. त्यांचे सर्वांगीण विकासाचे तत्वज्ञान या त्रिसुत्रीवर आधारित होते. ते म्हणतात शिक्षणातून केवळ ज्ञानाची उपासना व बुद्धीची जोपासना करून चालणार नाही तर भावनांची प्रगल्भता आणि अंतःकरणाचा मोठेपणा अंगी असणे महत्वाचे आहे.^६ माणसाला संवेदनशील व सुसंस्कृत बनविणे हे शिक्षणाचे महत्तम उद्दिष्ट असले पाहिजे. म्हणूनच ते म्हणतात माणसाचे मन शिक्षणाच्या संस्काराने अधिक संपन्न केल्याशिवाय समाज खऱ्या अर्थाने समाज बनत नाही.^७

यशवंतराव चव्हाण हे थोर साहित्यिक होते. हरिभाऊ आपटे हे त्यांचे आवडते लेखक होते. **भूमिका, सह्याद्रीचे वारे, ऋणानुबंध** अशी साहित्याची निर्मिती यशवंतराव चव्हाण यांच्या हातून झाली. त्यांना साहित्याची मोठी जाण होती; आणि त्यामुळे सरकार म्हणजे निव्वळ जलसिंचनाच्या योजना करणे, रस्ते बांधणे एवढेच काम करीत नसून सरकारचा एक डोळा सांस्कृतिक असला पाहिजे. असा त्यांचा आग्रह होता. त्यामुळेच २४ मे १९६२ रोजी 'महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळाची' स्थापना

झाली. या मंडळाच्या अध्यक्षपदावर तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी होते. त्यांच्या विद्वत्तेतून आणि कष्टातून विश्वकोशाचे सतरा खंड निर्माण झाले.^८ यशवंतराव चव्हाण यांनी साहित्यिकांची, कलावंतांची आणि संस्कृतीची जोपासना करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी राजकारणाबरोबर महाराष्ट्राच्या साहित्य आणि संस्कृतीकडे लक्ष दिले. त्यांच्यामते साहित्याची अंतिम प्रेरणा मानवी मुल्यांची जाणीव करून देणारी असली पाहिजे.^९

साहित्य हे देशाला मोठे करणारे असावे आणि साहित्यिकांनी राष्ट्रीय जीवनाशी एकरूप व्हावे — साहित्यिकांनी सामाजिक बांधिलकी जपावी अशी त्यांची वैचारिक दृष्टी होती. यशवंतराव चव्हाण यांनी इंडियन कमिटी फॉर कल्चरल फ्रिडम व साधना साप्ताहिक यांनी आयोजित केलेल्या परिसंवादात आपले मत पुढीलप्रमाणे मांडले. शेतकरी, शेतमजूर, उद्योगपती व औद्योगिक कामगार, व्यावसायिक व बुद्धीजीवी वर्ग, व्यापारी व श्रमजीवी समाज या सर्वांनाच महाराष्ट्र राज्यातील आर्थिक व सामाजिक समस्या सोडविण्याचे व नवमहाराष्ट्र निर्मितीचे एक आव्हान आहे. सार्वजनिक धोरणासंबंधी त्यांनी नेतृत्व करणे हा त्यांचा अधिकार व कर्तव्य आहे. तेव्हा बुद्धीजीवी वर्गाने महाराष्ट्राच्या प्रश्नावर चर्चा केल्या पाहिजेत.^{१०}

राष्ट्रीय ऐक्यास पोषक होईल अशा तऱ्हेने महाराष्ट्रातील सर्व वर्गांचा विकास घडवून आणला पाहिजे. असे यशवंतराव चव्हाण यांना वाटत होते. त्यांच्यामते सामाजिक न्याय मिळेल अशा पध्दतीने आपण समाजासाठी झटले पाहिजे. पुढे ते म्हणतात महाराष्ट्रात औद्योगिक उपक्रमांना चालना देऊन लोकांना रोजगार उपलब्ध करून दिला पाहिजे. परंतु तेव्हा सामाजिक न्यायाकडेही दुर्लक्ष होता कामा नये. उद्योगपतीने आपल्या धंद्यात भागीदार झालेल्या कामगाराचे न्याय्य हक्क मान्य केले पाहिजेत व कामगारांनीही शिस्त पाळली पाहिजे. थोडक्यात राज्यात औद्योगिक संधी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत व औद्योगिक वाढ व उत्पादन क्षमता यांचा सामाजिक न्यायाशी मेळ घातला पाहिजे.^{११}

परभणीच्या कृषी महाविद्यालयाच्या एका कार्यक्रमात यशवंतराव चव्हाण यांनी शेतीविषयक विचार पुढीलप्रमाणे मांडले. उद्योगधंद्याबरोबर शेतीचा प्रश्नही महाराष्ट्रात खूप महत्वाचा आहे. शेतीचा व्यवसाय हा मूलतः विकेंद्रीत स्वरूपाचा असतो. त्यामुळे उत्पादनाच्या आघाडीवर महाभयंकर लढाई त्यास सतत चालू ठेवावी लागते. शेतीसंबंधी हजारो प्रश्न आहेत. शेती किती महत्वाची आहे हे यशवंतराव चव्हाण पुढील प्रमाणे सांगतात. जगात एखाद्या राष्ट्राने कितीही प्रगती करण्याचा प्रयत्न केला तरी शेवटी त्याचे पाय जमिनीवर असतात. चंद्रावर जायचा

विचार करताना त्याचे पाय जमिनीवर असणे गरजेचे आहे आणि चंद्रावर जाणारे रॉकेट कसे तयार करावे याचा विचार शास्त्रज्ञांच्या डोक्यात चालवायचा असेल तर त्याच्या पोटामध्ये प्रथम ज्वारीचा कण गेला पाहिजे. त्याशिवाय ते काम त्याला जमणार नाही. शेवटी माणूस हा जमिनीतून निर्माण होणाऱ्या उत्पादनावरच अवलंबून आहे. तेव्हा शेती प्रगत केली पाहिजे. शेतकरी आणि शेतीशी संबंधित असणारा मनुष्य हा शहाणा झाला पाहिजे. आधुनिक पध्दतीने शेती करणे हे महत्वाचे आहे. शेती तज्ञांनी सतत अभ्यास व संशोधन केले पाहिजे. कारण जगातील ज्ञान सतत वाढत आहे. तेव्हा वाढत्या ज्ञानाचा परिणाम शेतीच्या ज्ञानावर व विज्ञानावर होत असतो. तेव्हा शेतीच्या क्षेत्रात शास्त्रीय ज्ञानाची गरज जास्त आहे. शेतीच्या शास्त्रीय शिक्षणाचा दृष्टीकोन लोकांमध्ये वाढविला पाहिजे. शिकलेला मनुष्य शेतकरीही होवू शकला पाहिजे. कृषी विद्यापीठातून पदवी घेतलेल्या विद्यार्थ्यांनी शेतीच्या ज्ञानाचा उपयोग अॅग्रीकल्चर नोकरी मिळविण्यासाठी न करता तो प्रत्यक्ष शेतीच्या कामामध्ये केला पाहिजे.^{१३} शेतकऱ्यांनी फक्त पावसाच्या पाण्यावर भिस्त ठेवून पारंपारिक पध्दतीने शेती करणे चुकीचे आहे. शासनाने जलसिंचनाच्या योजना राबविणे, दुष्काळग्रस्त शेतकऱ्यांना मदत करणे गरजेचे आहे. यशवंतराव चव्हाण यांनी ग्रामीण भागाची सुधारणा करण्यावर भर दिला. त्यादृष्टीने शेतीच्या उत्पादनपध्दतीचे आधुनिकीकरण करणे आणि ग्रामीण भागामध्ये विजेचा प्रसार करणे, छोट्या उद्योगांना चालना देणे, शेतीसंबंधीत उद्योग धंद्यांच्या क्षेत्रात सहकारी पध्दतीस प्राधान्य दिले पाहिजे. विदर्भ, मराठवाडा, कोकण व दुष्काळी भाग यांच्या विकासाकडे विशेष लक्ष दिले पाहिजे. शेतीमध्येच आपल्या आर्थिक विकासाचे सूत्र गोवले पाहिजे. शेतीच्या समस्येवर आपण मार्ग शोधले तरच महाराष्ट्राची भरभराट व उत्कर्ष होईल.^{१३}

यशवंतराव चव्हाण यांनी कृषी-उद्योग क्षेत्रामध्ये, सहकार क्षेत्र नवनिर्माणाचे काम करू शकते ही क्षमता ओळखली आणि त्या क्षेत्राला उचलून धरले. सहकारी कायद्यामध्ये विविध सुधारणा करून त्यांना केंद्राकडून मंजुरीही मिळविली. सहकारी संस्था स्थापन करण्याच्या प्रक्रिया त्यामुळे सुलभ व लवचिक झाल्या. समाजाच्या खालच्या स्तरापर्यंत सहकार क्षेत्राचा विस्तार होऊन पश्चिम महाराष्ट्रात हरित क्रांती घडून आली. सहकार म्हणजे केवळ साखर कारखाने नव्हे. गावपातळीवर बी-बियाणे आणि शेतीसाठी कर्ज पुरविणाऱ्या सहकारी सोसायट्यांपासून ते पशुपालन, दुध-दुभते, शेतीमालाची खरेदी-विक्री, सिंचन, राज्यपातळीपासून तो गावापर्यंत बांधलेल्या सहकारी बँकांच्या साखळ्या आणि शेतीमालावर प्रक्रिया करणारे कारखाने या सर्व गोष्टी सुलभतेने होण्यास त्यांनी झटून प्रयत्न केले. राज्यातील

सहकार, उद्योग व सिंचन खाते तसेच केंद्रातील उद्योग खाते या सगळ्यांची मेळवणी करून अनेक नवे कायदे केले आणि जुन्या कायद्यामध्ये सर्वात खालच्या स्तरापर्यंत सहकाराचे फायदे पोहोचतील अशा सुधारणा केल्या. नव्या साखर कारखान्यांची परवानगी फक्त सहकारी संस्थानाच मिळेल असे नियम केंद्राची मनधरणी करून करवून घेतले. पश्चिम महाराष्ट्रात सहकारी कार्यकर्त्यांचे घट्ट जाळे विणले गेले. ग्रामीण भागात समृद्धी आली. सर्वसामान्य शेतकऱ्यांचे राहणीमान सुधारले. शेतकऱ्यांच्या हितासाठी चालविलेल्या कारखान्यांनी आजूबाजूच्या ग्रामीण भागाचा कायापालट करून टाकला. शैक्षणिक संस्था उभारल्या. राजकीय व सामाजिक जागृती वाढली. शेतकऱ्यांना प्रगतीचे दार खुले झाले.^{१४}

यशवंतराव चव्हाण यांनी तत्कालीन परिस्थितीत मांडलेले शेतीविषयक विचार आजही उपयुक्त ठरतात. अलिकडे महाराष्ट्रात २० व्या शतकात मराठवाड्यात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे प्रमाण वाढलेले दिसते. कधी दुष्काळ, कधी अवकाळी पाऊस या नैसर्गिक आपत्तीमुळे शेतकरी निराश झाला आहे. त्यातच शासन शेतीविषयी ठोस धोरणे आणि निर्णय घेताना दिसत नाही. प्रचंड पाऊस पडूनही जलसिंचनाच्या अपुऱ्या योजनांमुळे शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीत काहीच फरक नाही.

महाराष्ट्रात गेल्या सहा वर्षांत २०१३ ते २०१८ मध्ये १५३५६ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या.^{१५} पण तुर्देवाने सरकार हे रोखण्यासाठी ठोस पाऊले उचलताना दिसत नाही. यशवंतराव चव्हाण यांच्या काळात प्रचंड कोयना धरण आणि जलसिंचनाच्या योजना झाल्या परंतु आज आम्ही इतके प्रगत होवूनही मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या का रोखू शकत नाही ? याचा साकल्याने विचार करण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

यशवंतराव चव्हाण यांना जी शेतकऱ्यांविषयी कामगारांविषयी एकूण महाराष्ट्राच्या विकासाची काळजी होती ती अलिकडच्या बहुतांश राज्यकर्त्यांमध्ये तुर्देवाने दिसत नाही. १९६० साली आतासारखे तंत्रज्ञान उपलब्ध नसतानाही महाराष्ट्रातील राज्यकर्त्यांमध्ये नवनवीन प्रयोग करण्याचे धाडस होते. तेव्हा समाजवाद व सहकार होता. 'विना सहकार नही उद्धार' हे धोरण होते. परंतु आता राज्यकर्त्यांचे वैयक्तिक उध्दाराकडेच जास्त लक्ष असलेले दिसते.

शेती, उद्योग, अर्थव्यवस्था, सहकार, सिंचन, शिक्षण, साहित्यभाषा व संस्कृती स्थानिक स्वराज्य संस्था आदी समाज जीवनाच्या सर्व क्षेत्रातील परिस्थितीचा आणि प्रश्नांचा यशवंतराव चव्हाण यांचा सखोल अभ्यास होता व त्यावर त्यांनी स्वतःच्या पुरोगामी विचारधारेतून चिंतन केले होते. त्याच दिशेने त्यांनी धोरणे आखली. निर्णय घेतले आणि गतीने अंमलबजावणी सुरू

केली. प्रशासकीय अधिकाऱ्यांचा योग्य तो मान ठेवून त्यांच्याशी मनमोकळी सल्लामसलत करणे व त्यांना बरोबर घेऊनच निर्णय करणे अशी त्यांची शैली होती. संपूर्ण प्रशासनामध्ये त्यांनी आपल्या या समजूतदार कार्यशैलीमुळे नवा जोम व चांगले काम करण्याची इच्छाशक्ती निर्माण केली. राज्यातील प्रत्येक समाज समुहाला, प्रदेशाला, छोट्या दुर्लक्षित गटांना यथायोग्य न्याय मिळाला पाहिजे हे सूत्र त्यांनी प्रशासनामध्ये रूजविले आणि त्यानुसार कार्यपध्दती घालून दिली. त्यामुळेच त्यांच्या कल्याणकारी निर्णयांची प्रशासनाकडून त्वरेने अंमलबजावणी झाली. कृषी-औद्योगिक समाज हा शब्दप्रयोग भारताच्या तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनाकारांनी केला. या संकल्पनेचा ठोस व यथायोग्य अविष्कार आपली धोरणे, योजना, निर्णय व त्यांची अंमलबजावणी यामधून यशवंतराव चव्हाण यांनी महाराष्ट्रात ज्या निष्ठेने केला तसा इतर राज्यात क्वचितच झाला असेल.^{१६}

यशवंतराव चव्हाण लोकशाही आणि विकेंद्रीकरण याविषयी आपले मत मांडताना म्हणतात लोकशाहीचे आणि लोकशाही मुल्यांचे रक्षण आम्हाला आमच्या देशात केले पाहिजे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताची मूलभूत अशी कोणती जर गरज असेल तर ती राष्ट्रीय एकात्मतेची आहे. त्याचबरोबर देशात लोकशाही राज्यकारभार प्रस्थापित करून देशाच्या आर्थिक जीवनात बदल घडवून आणला पाहिजे. प्रत्येक नागरिकाला विकासाची संधी लाभली पाहिजे. त्याचबरोबर समानतेची, संघ अनुभवाची भावना त्याच्या मनात रूजली पाहिजे. अशी समाजरचना निर्माण झाली पाहिजे. सत्ता ही लोकांच्या कल्याणासाठी असावी तशी ती असली पाहिजे. लोकशाही मध्ये आज्ञा नाही. लोकशाहीमध्ये संभाषण आहे. विचारांची आणि मतांची देवाण-घेवाण आहे. हे आपण विसरता कामा नये.^{१७} लोकशाहीमध्ये घेतलेले निर्णय लोकांच्या हितासाठी असावेत. लोकशाही विकेंद्रीकरणावर बोलताना ते म्हणतात ग्रामीण भागातील लोकांच्या कल्याणाचा आणि ग्रामीण विकासाचा कार्यक्रम यशस्वीरित्या अंमलात आणावयाचा असेल तर त्यासाठी त्या भागातील जनतेने उत्स्फूर्त सहकार्य घेतले पाहिजे. त्यासाठी स्थानिक जनतेत उपक्रमशीलता आणि सहकार्य या वृत्तीची संपूर्ण वाढ होण्यासाठी निरनिराळ्या पातळीवर जनतेच्या संस्था उत्तमरीतीने कशा संघटित करता येतील याचा विचार केला पाहिजे.^{१८} त्याचबरोबर ग्रामीण विकासाचे कार्य सातत्याने स्वावलंबनाच्या वृत्तीने व्हावयाचे असेल तर स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी ग्रामीण विभागाचा आर्थिक विकास घडवून आणण्याच्या योजनेकडे अधिकाधिक लक्ष पुरविले पाहिजे. भारताचे व महाराष्ट्राचे विकासाचे धोरण लक्षात घेतले तर ग्रामीण भागातील शेती व उद्योगधंद्यांच्या विकासाचे कार्य स्थानिक संस्थांनी हाती

घेतले पाहिजे. लहान-मोठ्या पातळीवर लोकांच्या संस्था लोकशाही पध्दतीने उभारल्या पाहिजेत. लोकशाहीत संस्था निर्माण झाल्याशिवाय नेतृत्व निर्माण होणार नाही. लोकशाहीच्या या संस्थांतून भावी नेते निर्माण होतील.^{१९} त्यांच्यामते राजकारणात केवळ वैयक्तिक महत्वाकांक्षा बाळगून यश मिळत नाही. म्हणून राज्यकर्त्यांनी महत्वाकांक्षेच्या मोहजाळ्यात पडू नये. आपले नेतृत्व हे सर्वसमावेशक असावे. कार्यकर्त्यांना आपले नेतृत्व विश्वासार्ह वाटले पाहिजे. कार्याच्या भागीदारीत भाग घेणारे नेतृत्व निर्माण झाले पाहिजे. नेत्यांनी सतत सत्तेच्या जोखमीचे भान मनात ठेवून राजकीय सत्तेचा वापर कारभारासाठी करावा. सत्तेचा लाभ जास्तीत जास्त लोकांना मिळावा. वैयक्तिक स्वार्थ राज्यकर्त्यांनी करू नये. फक्त वरवरचे कार्य न करता समाजासाठी अंतःकरणापासून काम केले पाहिजे.

निष्कर्ष –

महाराष्ट्रात अलिकडच्या राजकारणात नवी नेतृत्व निर्माण झालेली दिसतात. परंतु (काही अपवाद) ती समाजाच्या सेवेसाठी नसून ती राजकीय सत्तेच्या महत्वाकांक्षेतून निर्माण झालेली दिसतात. नेत्यांची पक्षनिष्ठा तपासली तर विशिष्ट पक्षीय विचारधारा संपुष्टात आलेली दिसते; किंबहुना सत्तेच्या स्पर्धेत कार्यकर्ते आणि नेते समाजविकास विसरलेले दिसतात. यशवंतराव चव्हाण याबाबतीत म्हणतात, ‘संघटनात्मक कार्याला वाहून घेणारी क्रियाशील तरुण कार्यकर्त्यांची फळी उभारली पाहिजे’. कार्यकर्ते हे जिद्दी, क्रियाशील, पदाची अभिलाषा न धरता पक्षाची पुरोगामी शक्ती वाढविण्याचा प्रयत्न करणारे असावेत. अन्यायाविरुद्ध व विषमतेविरुद्ध लढण्याची जिद्द कार्यकर्त्यांच्या मनात असली पाहिजे. कार्यकर्त्यांनी आणि नेत्यांनी जनसामान्यांसाठी अंतःकरणातून काम केले पाहिजे. राष्ट्रनिष्ठा आणि पक्षनिष्ठा अलिकडच्या कार्यकर्त्यांमध्ये व राज्यकर्त्यांमध्ये निर्माण करणे गरजेचे आहे. राज्यकर्त्यांनी शेती, उद्योग, जलसिंचन, शिक्षण याविषयी ठोस योजना निर्माण करून त्याची अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, बेकारी, दारिद्र्य हे प्रश्न राज्यकर्त्यांनी तळमळीने सोडविणे गरजेचे आहे. थोडक्यात यशवंतराव चव्हाण यांच्या विचारांचा सखोल अभ्यास केला असता असे म्हणता येईल की यशवंतराव चव्हाण यांचे विचार आणि कार्य कर्तृत्व आजच्या पिढीला आणि राज्यकर्त्यांना दिपस्तंभासारखे मार्गदर्शक ठरणारे आहेत.

संदर्भ –

१. पाटील वि. वि.यशवंतराव चव्हाण विविधांगी व्यक्तीमत्व, साकेत प्रकाशन, आवृत्ती पहिली, १९९४, पृ.क्र.१४१, १४२.

- २.भावे मधुकर यशवंतराव ते विलासराव व्यक्ती निर्णय, विश्लेषण.मनोविकास प्रकाशन, पुणे २००८.
३. केतकर कुमार सी. एम. पृ. क्र. ६, लोकसत्ता, दिवाळी अंक २०१०.
४. भावे मधुकर यशवंतराव ते विलासराव व्यक्ती निर्णय, विश्लेषण, पृ. क्र. ३२.मनोविकास प्रकाशन, पुणे २००८.
५. वाघमारे जे. एम. "यशवंतराव चव्हाण शैक्षणिक विचार व कार्य", पृ. क्र. ४, ५.मा. यशवंतराव चव्हाण : एक स्मरण, यशवंतराव चव्हाण शास्त्र महाविद्यालय, कराड, मार्च १९८६.
६. चव्हाण यशवंतराव 'युगांतर', अमृताचे कुंभ, पृ. क्र. १८१, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे.
७. चव्हाण यशवंतराव 'भूमिका', 'समाजाभिमुख शिक्षण', पृ. क्र. १६८, प्रेस्टीज प्रकाशन, पुणे.
८. भावे मधुकर यशवंतराव ते विलासराव व्यक्ती निर्णय, विश्लेषण, पृ. क्र. ४५.मनोविकास प्रकाशन, पुणे २००८.
९. चव्हाण यशवंतराव 'सह्याद्रीचे वारे', पृ. क्र. २९३. प्रसिध्दी विभाग, महाराष्ट्र सरकार, मुंबई.
१०. कित्ता पृ. क्र. ७०.
११. कित्ता पृ. क्र. ७१.
१२. कित्ता पृ. क्र. १३५, १३६.
१३. कित्ता पृ. क्र. ५६.
१४. साधू अरुण यशवंतराव चव्हाण — राजकीय शिल्पकार, पृ. क्र. १६.२०१० दिवाळी अंक — लोकसत्ता
१५. RIT data Business India Business today.in
१६. साधू अरुण यशवंतराव चव्हाण — राजकीय शिल्पकार, पृ. क्र. १३.२०१० दिवाळी अंक — लोकसत्ता.
१७. देशमुख शिवाजीराव यशवंतराव चव्हाण यांचे समिक्षा लेखन व भाषणे, पृ. क्र. १६०, कौसल्या पब्लिकेशन, २००९, सोलापूर.
१८. चव्हाण यशवंतराव 'सह्याद्रीचे वारे', पृ. क्र. २११, प्रसिध्दी विभाग, महाराष्ट्र सरकार, मुंबई.
१९. चव्हाण यशवंतराव कित्ता, पृ. क्र. २१३.

